

“JAQSÍLÍQ” HÁM “JAMANLÍQ” KONCEPTLERINIŇ KONCEPTUALLÍQ MÁNISI HÁM SÓZLIKLERDE BERILIWI

Bekbosinova G.M

Til bilimi kafedrası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1568887>

Qarama-qarsılıq múnásebetleri ústin bolǵan konceptuallıq birlikler qarama-qarsılıqtı bildiredi, olardıń ishinde eń tiykarǵı túsiniklerdiń biri “Jaqsılıq-jamanlıq” oppoziciyası esaplanadı. “Jaqsılıq-jamanlıq” túsinikleri ádep normalarınıń tiykarǵı túsiniklerinen esaplanadı. Bul leksemalar arqalı insan ómiriniń ajralmas bólegi bolǵan ádeplilik hám ádepsizliktiń universal dárejesi óz kórinisin tabadı.

B.e.sh 3000-2000-jıllardaǵı waqıyalardı sóz etiwshi “Avesto” da “Jaqsılıq-jamanlıq” túsinikleri haqqında bahalı pikirler ayılǵan. Onda jaqsılıq qudayı Axura Mazda atı menen atalıp, jamanlıq qudayı Ahriman atı menen ataladı. Axura Mazda-haqıyqat hám jaqsılıq áleminiń jaratıwshısı. Álemde ne pák, jaqsı zatlardıń bári onıń atı menen baylanıslı. Ahriman sóziniń mánisi “urıs hám dushpanlıq álemi” mánisin bildiredi. “Jańa Avesto” bóliminde mazdapaslar dininde Ahriman dushpan dáwler, jádigóyler hám perilerdiń sárdarı. Ahura Mazda Ahriman haqqında sóz eter eken “Pútkil barlıǵı ájel menen qaplangan” dep táriypleydi. Bul dinniń tiykarǵı túsinigi jaqsı pikir, jaqsı sóz, jaqsı is [2: 644-645]. Bul miynette ólimnen soń marhumniń ruwxı ústinen ótkiziliwshi esap-kitap (sud) procesinde haqıyqat qudayı Rashn olardı tárezide salmaqlap kóredi. Táreziniń bir jaǵına jaqsı isi, sózi hám isleri, basqa tárepine jawız isleri, sózleri, hám jamanlıqlar salmaǵınan jaqsı isleri artıq kelse, joqarıǵa jánnetke, Axura Mazdanıń mákánına párwaz qıladı, al kerisinshe bolsa Ahriman hám dáwler jámiyetine túsip ketedi delingen.

Al muqaddes Quranı Kárimde bolsa jaqsılıq qılıw insanniń tábiyiy minneti ekenligi Allataala insanǵa óziniń ziynetleri menen qayırqomlıq qılǵanlıǵı sıyaqlı insan da basqalarǵa jaqsılıq qılıwı lazımlıǵı ayıladı. Islamda adamlar bul dúnyadaǵı jaman isleri ushın dozaq azabına duwshar boladı. Quranda “Eger jaqsı isler isleseńiz ózlerińizge jaqsılıq qılǵan bolasız, eger jaman, gúná ámeller isleseńiz de ózlerińiz ushın” delingen (“Iso” súresi, 7-ayat). Musılmanlardıń túsinigi boyınsha adamlar bul dúnyada jaqsı isleri ushın o dúnyada qoshametlenedi, jaqsı adam jannetke, jaman adam dozaqqa baradı degen isenim de qalıplesken. Dinler ishinde islam dini tárbiya quralı, ádep-ikramlılıq, mánáwiyat mektebi. Ol xalıq danalıǵınan derek alıp payda bolǵan.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

Hádislerde bolsa bılay delingen: “Barlıq jaqsılıq – xoshqılıqlıqta. Barlıq gúná hám jamanlıq – kewildegi buzıq niyet hám uyatlı islerde. Jaqsılıq kewilińiz tolıptasıp, júregińiz quwanışqa tolatuǵın is. Jamanlıq yáki gúná onıń kerisidur. Muftiyler ruxsat bergen bolsa da, júrek hámirine qarap is tutıń. Jaqsılıq gónermeydi, gúná umıtlımaydı, jazalawshı (qudaytaala) bolsa ólmeydi. Qálegen isińdi qıl, diyanatıń qanday bolsa, jazań da sonday boladı” [3:27]. Sonday-aq hádislerde jaqsılıqtı ashıq júzli, xoshiyey adamlardan kútińler, sizlerdiń jaqsılarıńız benen jamanlarıńızdan xabar bersem, sizlerdiń jaqsılarıńız – jaqsılıǵı úmit kúttiretuǵın hám jamanlıqtan ózin tıya alatuǵınlarıńız. Jamanlarıńız bolsa jaqsılıǵınan úmit kúttirmeytuǵın, jamanlıqlarınan beze almaytuǵınlarıńız delinedi.

“Qabusnama”da biyabıray bolmayın deseń, jaqsılıqtı kásip et. Eger xalıqtıń jaqsısı bolǵın kelse olardan hesh nárese ayama delingen [11:51-52]. Bul qarama-qarsı túsinikler negizinen filosofıyanıń sonıń ishinde ádep filosofiyasında yaǵnıy etikada úyreniledi. Filosof J.Bazarbaev jaqsılıq hám jamanlıqtıń negizin ádep-ikramlılıqta dep biledi. Ádep tanıwdıń tiykarǵı maqseti insanǵa jamanlıqtıń zıyanlıǵın túsendirip, onnan bas tartıwǵa úyretip, oǵan tuwrı joldı – ádeplilik jolın kórsetiw. Sebebi, jámiyette eń jaqsı adam – ol ádepli adam, ádepli adamlar jámiyettiń biybaha dáwleti hám mártebesi. Qaysı jámiyette ádepli isler jolǵa qoyılsa, ol jámiyettiń abıroyı joqarı, awhalı jaqsı. Eger, jámiyette hátteki bir adam ádepsiz bolsa, yaǵnıy ótirikshi, mákkar, jalatay, satqın, atabiyzar, enebiyzar bolsa, ol adamnıń bul qásiyetleri jámiyetke tarqap, jámiyetke úlken zıyanın tiygizedi. Ádepsiz tuwrı joldan adasqan adamda jaqsılıqqa umtılw háwesi sónip, jamanlıqtıń batpaǵına batıw múmkinshiligi ánsatlasadı dep keltiredi [4:9].

Belgili ilimpaz A.Pazılovtıń “Tálim hám tárbiya mashqalaları” miynetinde “Jaqsılıq – eń áhmiyetli páziylet bolıp, insan xızmetiniń túpkilikli hám ázeliy mańızın ańlatadı. Ol insanǵa kúshli ruwxıy lázzet baǵıshlawı tiykarında onı shaxsqa aylandıratuǵın haqıyqıy baxtqa alıp baradı. Jaqsılıq insannıń ádep-ikramlılıq hám ámeliy xızmetlerinde júzege shıǵıp, onda yaǵnıy jaqsılıq etiwshi adamlarda kishiyeıllik, haqkewillik, mártlik, hadallıq, insaplılıq, ádalatlılıq, duris sózlilik sıyaqlı páziyletler qalıpleseıedi dep keltirilgen” [9:37].

Demek, bular jaqsılıq hám jamanlıqtıń tanımlanıwı bolsa, sózliklerde bul konceptuallıq qarama-qarsı sózlerdiń mánisin anıq uǵıp alamız hám sózliklerdegi maǵlıwmatlardı analizlew bizge konkret túsinikke iye bolıw imkanın beredi.. “Jaqsılıq hám jamanlıq” semalarınıń quramlıq bólegi leksikografıyalıq sózliklerde ayqın berilgen. Ensklopediyalıq sózliklerde “Jaqsılıq-jamanlıq” tıń ádep-ikramlılıq tárepleri kórsetiledi. Olardıń táriypi qarama-qarsı belgilerdi óz ishine aladı.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

Máselen, filosofiyalıq sózliklerde jaqsılıq – eń tiykarǵı páziyet bolıp, insan iskerliginiń tiykarǵı hám ázeliy maǵanasın ańlatadı. Jaqsılıq insanniń ádeplilik hám ámeliy iskerliginde júzege kelip, onda kemtarlıq, ashıq kewillik, mártlik, hadallıq, insaplılıq, ádalat, rasgóylik sıyaqlı páziyetlerdi ózinde jámleydi. Jamanlıq – jaqsılıqtıń qarama-qarsısı, shaxs hám jámiyet rawajlanıwına tosqınlıq qılıwshı illet ótirikshilik, qásiyetsizlik, eki júzlilik, jawızlıq, námártlik, qıyanet sıyaqlı túsiniqlerde óz kórinisin tabadı [6: 344]. “Islam ensklopediyası”nda jaqsılıq hám jamanlıq – adamlardıń is-háreketlerine sociallıq hádiyselerge berilgen unamlı yáki unamsız bahanı ańlatadı. Diniy kózqarastan jaqsılıq ilahiy inayat, jamanlıq bolsa insandaǵı shaytanıy hám haywanıy qásiyetlerdiń kórinisi tárizinde beriledi. Jaqsılıq hám jamalıqta insanniń ıxtıyar erkinliginen qay dárejede paydalanıwınıń aqıbeti sanaladı delingen.

“Jaqsılıq” túsiniǵın bildiriwshı tiykarǵı sóz “jaqsı” sózi. Bul sózdiń etimologiyasına názer awdarǵanımda, Sh.Raxmatullaevtıń “Ózbek tiliniń etimologiyalıq sózligi” nde bul *jaqsı* kelbetligi eski túrkiy tilde de “insanniń talǵamına, qálewine mas tús, maqul bol” mánisin ańlatqan “**yaq**” feyiline “*biraz*” mánisin bildiretuǵın **-ı(sh)** qosımtasın qosıp payda etilgen formasınan **-ı** qosımtası menen jasalǵan; **-ı** qosımtası qosılǵannan keyin ekinshi buwındaǵı dawıslı ayılmay qalǵan, **-sh** dawıssız tásirinde onıń aldındaǵı **-q** dawıssız **-x** dawıssızına almasqan [10:146]. Házirgi qaraqalpaq tilinde bolsa **-y** dawıssız **-j** dawıssız menen almasqanın kóremiz. Tilimizde bul *yaq* feyili *jaq* formasında da biykarlawshı sóz sıpatında qollanıladı. *Jaq* forması eski qaraqalpaq sóylemine tán bolıp, házirgi kúnde qollanıw órisi sheklengen.

Professor Sh.Abdinazimov óziniń “Berdaq shıǵarmaları tili” miynetinde Berdaq shayırdıń qoljazba nusqalarında sóz basında “j” fonemasınıń ornına “y” foneması jumsalǵanlıǵın kórsetedi. Miynette kórsetiliwinshe eski túrkiy esteliklerde “j” foneması ushıraspaydı, biraq Maxmud Qashǵariydiń “DLT” miynetinde “j” foneması qollanılgan. Qashǵariy bul sestı oǵuzlar menen qıpshaq dialektine tán dep kórsetedi. Bul tillik faktler yaǵnıy eski túrkiy jazba esteliklerinde bul fonemanıń ushırasıwı “DLT” miynetinde tek eki dialektte qollanıwı bul fonemanıń orta túrk dáwirinde qalıplese baslaǵanın kórsetedi dep keltiredi [1:52].

Qaraqalpaq tilinde jaqsı sóziniń *yaqshı* forması janapay sıpatında maqullawshı, razılıq mánisin bildiriwde, *yaq* lekseması bolsa biykarlawshı mánisinde qollanıladı hám mine bul sózler quramında **-y** sesi **-j** sesine almaspay óz halında saqlanǵan.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

Sońǵı basılımdaǵı “Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi” niń III tomında “*Jaqsı*” sózin sapa jaǵınan artıqmash, táwir dep berse “Jaqsılıq” sózin 1. jaqsı hám paydalı nárseler. 2. Adam atı, ismi túsiginde beredi. Qaraqalpaqsha-russha sózlikte “Jaqsılıq – 1) dobro, blagodenie; 2)dobrota; 3) xoroshie kachestva cheloveka dep berilgen [8:98].

Orxon-enisey steliklerinde jaqsılıq sózi “eǵǵü” sózi menen berilgen hám “jaqsılıq”, “tabıs” mánilerin bildirgen [13:97]. “Devonu luǵatit turk” esteliginde de *eǵǵü* formasında kelip, “jaqsı, iygilikli, shıraylı” mánilerinde qollanılǵan. “Qutadǵu bilik” te *eǵǵü*, *edǵü* formaları qollanılǵan: *Kimi eǵǵü tutsa bayat eǵǵü, qamuy eǵǵü boldi anıńda basa - Kimdi Quday iygilikli sanasa, ulıǵlasa, sol sebepli (onıń) hámme (isleri) jaqsı boladı.* Insannıń “iygilikli sanalıwı, ulıǵlanıwı” ushın jaqsı ámelleri, úlgi bolarlıqtay isleri menen ómirin bezewi lazım. Ayırım jazba dereklerde *edǵü* sóziniń “*jaqsı, paydalı, saqıy, salamat, isenimli*” mánilerde keliwi atap ótilgen [12:17].

Qaraqalpaq tilinde bul *edǵü* sózi fonetikalıq ózgeriske ushırap *edǵú > ezgi > iygi* formasında saqlanıp qalǵan. Bul tildegi *iygilikli is* lekseması da jaqsılıq leksemasınıń sinonimi sıpatında qollanıladı. Bul leksema ózbek tilinde *ezgu* formasında, túrk tilinde *iyi* formasında saqlanıp qalǵan. Áyyemgi túrliy tilleri sózliginde jaqsılıq sózi “*edǵülük*” túrinde berilip, “jaqsılıq”, “iygilikli is”, “payda” mánislerinde qollanılǵan [5:176].

“Qutadǵu bilik” te de, “Oǵuznama” da da *yaqşı* sózi “*iygilikli, jaqsı*” mánilerdi bildirip kelgen, “jaman” leksemasın bolsa *esiz* sózi arqalı berilgen. “Avesto” miynetinde bolsa jaqsı kelbetligi *banguhıy* sózi arqalı berilgen. Demek, *eǵǵü* sózi dereklerde *jaqsılıq mánisin, yaqşı, yaqısh* leksemaları bolsa jaqsı kelbetligin bildirgenligin ańlaymız.

“*Jaman*” sózi Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde 1. sapası tómen, sapası pás. 2. Ábden, oǵada, júdá dım, asa, qattı dep eki mánisi berilse, jamanlıq-qıyanatlıq, dushpanlıq, qara niyetlilik dep beriledi [7:316].

Sh.Raxmatullaevtıń pikirinshe eski túrkiy tilde de usınday máni ańlatqan bul kelbetlik negizinde “yaman” formasında qollanılǵan. Bul sapası tómen, unamsız belgige iye mánilerin beredi delingen. Qaraqalpaq tilinde bul sóz fonetikalıq ózgeriske ushırap –y sesi –j sesine almasqan. Bazıda bolsa yaman formasında da awızeki sóylewde qollanıladı. Máselen, Dúnya – túlki, tazı emish adamlar, Yaqshı-yaman ótti neshshe zamanlar (Á.Ájiniyazov).

S.E.Malov qaraqalpaq tilindegi “j” fonemasınıń “y” fonemasına almasıwı qońsı otırǵan ózbek, túrkmen tilleriniń tásirinen, al qaraqalpaq tiliniń qalıplesiwine

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

VI ilimiy maqalalar toplami

qatnasqan eski túrkiy qáwimleriniń tiliniń faktleri sıpatında bahalaw hám bul fonemalardıń rawajlanıw evolyuciyasınan qarastırıw kerek dep jazadı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq mintalitetiniń lingvistikalıq kartinasında tiykarǵı orındı ádep-ikramlılıq túsinikleri iyeleydi. Biz talqıǵa tartqan “Jaqsılıq” hám “Jamanlıq” koncepti lingvistikalıq hám filosofiyalıq túsinik. Jaqsılıq, jaqsı is insanǵa kúshli lázzet baǵıshlawı menen birge onı shaxsqa aylandıratuǵın haqıyqıy baxıtqa alıp baradı. Keń mánide “Jaqsılıq-jamanlıq” túsinikleri unamlı hám unamsız qádiriyatlardı, “jaqsılıq” koncepti – jaqsı túsinigin, “jamanlıq” koncepti jaman degen túsinikti bildiredi.

Ádebiyatlar:

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. -Тошкент.: “Фан”, 2006, 52-б.
2. Авесто. –Тошкент : «Ғафур Ғулом номидаги нашриёт», 2015, 644-645-б.
3. Әдеп-икрамға байланыслы ҳәдис үлгилери. - Нөкис: «Билим», 1991, 27-б.
4. Базарбаев Ж., Дәўлетова Қ. Әдептаныў. – Нөкис: «Билим», 1992, 9-б.
5. Древнетюркский словарь. –Астана: «Ғылым», 2016, -С.176.
6. Фалсафа: энциклопедик луғат. I жилд. –Тошкент : «Ўзбекистон миллий энсклопедиясы», 2010, 344-б.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III Том.–Нөкис.: «Қарақалпақстан» , 2023, 316-б.
8. Қарақалпақша-русша сөзлик.-Москва: Государственное издательство инонстранных и национальных словарей, 1958, с-98.
9. Разılov А.К. Тálim hám tárbiya mashqalaları. –Нókis: NMPI tiń kishi baspaxanası. 2014, 37-б.
10. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.-Тошкент.: Университет.2000. 146-б.
11. Унсурулмаолий Кайкаўыс. Қабуснама. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 51-52-б.
12. Усеев Н.Енисей жазма естеликтери: лексикасы жаңа тексттер. – Бишкек: Турар, 2011.- 724 б. Б.97.
13. Xolmuradova M. Qutadg‘u bilig” leksikasi. - Toshkent: “Nodirabegim”, 2020. 17-б.